

מניין פסוקי המקרא של בן נפתלי

יוסף עופר*

משה בן דוד בן נפתלי הוא מן המפורסמים שבבעלי המסורה, והוא נודע בזכות המחלוקות הרבות בינו ובין אהרן בן משה בן אשר. שני חכמי המסורה האלה חיו במחצית הראשונה של המאה העשירית,¹ וקרוב לאלף מחלוקות ביניהם פורטו ב'ספר החילופים' של מישאל בן עוזיאל, בן המאה האחת עשרה. המחלוקות בין בן אשר ובן נפתלי נזכרו לעתים קרובות בהערות מסורה בגיליונות מצחפי המקרא, ברשימות הבאות בראש כתב־יד או בסופו ובקטעי גניזה. המחלוקות קשורות לניקוד המקרא, להקפת תיבות, לטעמי המקרא ובעיקר לסימון הגעיות.² ידיעותינו על אהרן בן אשר נרחבות. מצחף המקרא המפורסם הנקרא 'כתר ארם צובה' נוקד בידי אהרן בן אשר והוא שרשם את הערות המסורה שלו. מלבד זאת ידועים גם חיבורי מסורה שלו, ובראשם ספר 'דקדוקי הטעמים'. פסקת הפתיחה של הספר מוסרת כי אהרן בן משה בן אשר היה 'ממקום מעזיה הנקראת טבריה, אשר על ים כנרת מערבה'.³ ייחוסו של אהרן בן אשר ידוע לנו משני מקורות, המוסרים שושלת בת חמישה (או שישה) דורות, וראשיתה ב'אשר הזקן הגדול' שעל שמו קרויה השושלת.⁴

* תודתי לפרופ' דוד רזנטל שהעמיד לרשותי את תצלום קטע הגניזה הנדון כאן ואיפשר לי לחקור אותו ולפרסמו. פרופ' שולמית אליצור ומנחם סילבר העירו לי כמה הערות חשובות, ואני מודה להם על כך. את עיקרי הדברים הצגתי בא' באב תשס"ז בקונגרס העשרים של הארגון הבין-לאומי לחקר המסורה (IOMS) שהתקיים בלובליאנה (סלובניה) במסגרת הקונגרס הבין-לאומי התשעה עשר של IOSOT.

1 זמנו של כתר ארם צובה, שנוקד בידי אהרן בן אשר, נקבע על פי כתב־יד נוסף שכתב סופר הכתר שלמה בן בויאעא בשנת 929, וזה אפוא זמן פעולתו המקורב של אהרן בן משה בן אשר (ראה מרדכי גלצר, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה', ספונות יט [תשמ"ט], עמ' 227-231). גם הקולופון של כ"י קהיר, שלפיו נכתב כתב־היד בידי משה בן אשר בשנת 895, מתאים להנחה שבנו פעל בסביבות שנת 930. גלצר, המפקפק בייחוסו של כ"י קהיר, מניח שנוסח הקולופון אותנטי, אלא שהועתק מכתב־יד אחר (שם, עמ' 250-259). הנחה סבירה היא שבן אשר ובן נפתלי פעלו באותו הזמן והמחלוקות ביניהם נרשמו בעקבות מפגש בלתי אמצעי של השניים, ולא באמצעות השוואה של כתב־יד מנוקדים.

2 ראה ישראל ייבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 117-119.

3 ספר דקדוקי הטעמים, מהדורת יצחק בר והרמן שטראק, ליפסיא 1879 (להלן: דקה"ט-בו"ש), עמ' 1; ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, מהדורת אהרן דותן, ירושלים תשכ"ז (להלן: דקה"ט-דו"ת), עמ' 105.

4 Kurt Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, Stuttgart 1936, עמ' י; דקה"ט-בו"ש, עמ' 78-79; דקה"ט-דו"ת, עמ' 303-304.

ידיעותינו על בן נפתלי מצומצמות הרבה יותר. 'ספר החילופים' מוסר ששמו משה בן דוד.⁵ חיבור קראי, אולי של סהל בן מצליח, קושר את בן אשר ובן נפתלי אל נחלת שבט נפתלי ואל העיר טבריה.⁶ הסברה נותנת שמה בן נפתלי היה בן זמנו של אהרן בן אשר ודן עמו בסוגיות השונות הנתונות במחלוקת.⁷ אשר לכתבי היד המקראיים: לא ידועים לנו כתבי-יד של בן נפתלי עצמו,⁸ ואף לא כתבי-יד ששיטת הגעיות שלהם קרובה מאוד לזו של בן נפתלי. כתב-היד ששיטתו קרובה למדי לשיטת בן נפתלי המשתקפת בספר החילופים הוא דווקא כתב-יד הנביאים מקהיר המיוחס למשה בן אשר, אביו של אהרן בן אשר.⁹

באוסף הגניזה שנתגלה בז'נבה בשנת 2005¹⁰ מצוי חיבור מסורה קצר העוסק במניין פסוקי המקרא ומיוחס לבן נפתלי, וחיבור זה מרחיב את ידיעותינו על חכם המסורה הזה. נפתח בדיון על הפרטים האישיים הקשורים בו, ונעבור אחר כך לדיון בחיבור עצמו ובדרכי פעולתו של בן נפתלי המתגלות בו.

ב

בסיום הדיון במסורה נאמר: 'זה המניין כתבו רבי שמואל מפי מרי ורבי משה בן דוד בן יעקב בן נפתלי זכרונם לברכה o חזק'.

שמו של בן נפתלי ושם אבותיו ידועים לנו מכמה מקורות. מישאל בן עוזיאל בן המאה האחת עשרה בעל 'ספר החילופים' פותח את ספרו באמרו 'סאלת אידך אללה אן את'בת לך אלכ'לף אלד'י אכ'תלף פיה אלמעלמין אבו סעידי אהרן בן משה בן אשר ומשה בן דוד בן נפתלי רחמהמא אללה'.¹¹ בדומה לכך מוסר חכם איטלקי בסוף המאה החמש עשרה, רבי גדליה בן יחיא בעל 'שלשלת הקבלה', כי אחרי דוד רב סעדיה גאון 'היו שני חכמים גדולים שנחלקו על מלות הרבה שבתורה וטעמיהם, ונקראו רבי אהרן ברבי משה משבט אשר ורבי משה

5 ספר החילופים: כתאב אלכלף אלד'י בין אלמעלמין בן אשר ובן נפתלי, מהדורת אליעזר ליפשיץ, ירושלים תשכ"ה (להלן: ספר החילופים), עמ' ג.

6 Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vol. II, Philadelphia 1935, pp. 104-105 (כ"י הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. Arab I 4633, הפירוש לפסוק 'נפתלי אילה שלוחה הנותן אמרי שפר', בר' מט:21). כתב-היד נכתב בשנת 1252. בקטלוג המכון לתצלומי כתב-היד מובאת ההשערה שמחבר הפירוש הוא החכם הקראי סהל בן מצליח (990-910).

7 דותן מציין כי בן נפתלי אינו נזכר במאמר השווא, ומתוך כך הוא מציע בזהירות את האפשרות שבן נפתלי מאוחר לבן אשר (דקה"ט-דודן, עמ' 316, הערה 134). אולם בכל מקרה אין לאחור הרבה, שהרי מישאל מזכירו בברכת המתים בסוף המאה העשירית או בתחילת המאה האחת עשרה (ראה יצחק ש' פנקובר, 'כתב-יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהניח מישאל בן עוזיאל', תרביץ נח [תשמ"ט], עמ' 58-60).

8 בהקדמה לדקה"ט-בו"ש, עמ' xii, מצטט שטראק קולופון קדום שנכתב בסוף ספר נחמיה בכ"י שסימנו הישן היה T34, ושם הסופר המזכיר בו הוא ' [] [דוד ב"ר נפתלי ב"ר]'. לדעת שטראק, הסופר הוא משה בן דוד בן נפתלי, ולפי שחזורו כתב היד נכתב בשנת 922. קאלה דן בכתב-היד הזה (Paul Kahle, *Masoreten des Westens II*, Stuttgart 1930, p. 50*), ומביא את תצלום צדו השני של העמוד (בלוח 12). לטענתו, אם 'בן נפתלי' הוא שם המשפחה, לא ייתכן שיצוין דור אחד לפניו. לדעת ישראל ייבין (קטע מקרא בניקוד טברני לא מסורתי, תרביץ כט [תש"ך], עמ' 346 [=ליקוטי תרביץ ג: מקראה בחקר לשון המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 294]) טענה זו אינה מוכרעת, שהרי גם בשושלת בן אשר מצאנו את השם 'אשר' בתוך השושלת: 'אהרן בן משה בן אשר בן משה בן נחמיה בן אשר הזקן הגדול'. אולם עתה מתברר כי שם סבו של משה בן דוד היה יעקב, וממצא זה מערער עוד יותר את ייחוס כתב-היד לבן נפתלי.

9 ייבין, המסורה למקרא (לעיל הערה 2), עמ' 18. בקטלוג המכון לתצלומי כתב-היד העבריים מצאתי כי כ"י סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה (Evr. II B 63 (ס' 67949) נוטה לשיטת בן נפתלי, ושיעור התאמתו בענייני הטעמים והגעיות הוא כ-85% (הבדיקה נעשתה בידי דוד לייאנס). קאלה סבר לייחס לבן-נפתלי את שיטת הניקוד הטברני המורחב, אולם סברה זו אינה מקובלת. ראה: ייבין, קטע מקרא (לעיל הערה 8), עמ' 345-346.

10 הידיעות הראשונות על גילוי האוסף ותוכנו נתפרסמו בעיתונות בשנת תשס"ו. ראה דוד רוזנטל, 'אשר ברא יין עסיס ותירוש טוב', הארץ, כ"ז באייר תשס"ו (25 במאי 2006); הני"ל, 'אוי כי נהי נכתב תמורת הכתובה, כי נפקד החתן מבני המסיבה', הארץ, י"ב בסיוון תשס"ו (8 ביוני 2006).

11 ספר החילופים, עמ' ג. תרגום עברי קדום בחיבור 'עדת דבורים' (כ"י הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. II A 161): 'שאלת יאמצך הא-להים לכתוב לך החלף אשר נתחלפו בו שני המלמים, אהרן בן משה בן אשר, ומשה בן דוד בן נפתלי יר' אל"':

בן דוד משיבט נפתלי¹², השם משה בן נפתלי בא בכתב יד נוסף של תורה הנמצא בסנט פטרבורג.¹³ מקורות אחרים מדברים על בעל המסורה יעקב בן נפתלי. בראש כתב יד של התנ"ך שהועתק באוויניון בשנת 1419 באים כללי הדיגוש והריפוי של אותיות בגדכפ"ת, ובראשם הכותרת 'באור דרכי יהו"א אלי יעקב בן נפתלי הסופר הראש'.¹⁴ מובאים שם עשרה כללים ובסופם נאמר 'מה שאמרנו כי מה שאחר "ויהי" דגש – לדעת המורה יעקב בן נפתלי הסופר. אבל משה בן אשר מרפה כל מה שאחר "ויהי" בין אלה בין זולתם, כמנהג יהו"א ובג"ד כפ"ת'.

ר' אליהו אשכנזי (בחור) מזכיר את השם יעקב בהקדמתו השלישית לספר 'מסורת המסורת' בהתייחסו לחילופי בן אשר ובן נפתלי: 'הנה שני האנשים האלה היו שני ראשי ישיבות במסרת, שם האחד יעקב בן נפתלי ושם השני אהרן בן אשר'.¹⁵ רבי שלמה ידידיה נורצי הביא את הדעות הסותרות בתחילת חיבורו 'מנחת שני'.¹⁶

מכתב היד שלנו עולה ליישוב לסתירה. שמו של 'בן נפתלי' שנחלק על אהרן בן אשר היה משה בן דוד, ואילו יעקב הוא שם סבו. מלבד זאת אנו למדים כי הכינוי 'בן נפתלי' הוא שם המשפחה, וכי ראש המשפחה הקדום שעל שמו קרויה המשפחה כולה חי לפחות שלושה דורות לפני משה בן דוד. קיימת אפוא הקבלה בין הכינויים 'בן אשר' ו'בן נפתלי' (הנזכרים ברשימות החילופים): שניהם כינויים לחכם מסורה שנמנה עם שושלת בת כמה דורות. לפיכך נראה כי כמו שושלת בן אשר שכללה חכמי מסורה ידועים (כגון משה בן אשר שנתייחס לו כ"י הנביאים מקהיר), גם שושלת בן נפתלי כללה חכמי מסורה.

ייחוס החילופים ליעקב בן נפתלי הוא אפוא טעות, שהרי מישאל בן עוזיאל היה קרוב לזמנם של בן אשר ובן נפתלי ויש לסמוך על עדותו, ולא על עדות בעל 'ספר הקבלה' המאוחר. אשר לדעתו של יעקב בן נפתלי המובאת בתוך כללי יהו"א ובגדכפ"ת, אפשר שאכן זו דעתו של יעקב, סבו של משה בן דוד ובעל הפלוגתא שלו היה משה בן אשר, אביו של אהרן.¹⁷

12 גדליה בן יחיא, ספר שלשלת הקבלה, ונציה שמ"ו, לח ע"א (בפסקה העוסקת בר"ב סעדיה). את השמות 'בן אשר' ו'בן נפתלי' דרש גדליה בן יחיא וקשר לשבט אשר ולשבט נפתלי.

13 סימנו הישן של כתב היד T30 ואינו יודע את סימנו כיום. שטראק (דקה"ט-בו"ש, עמ' 85) מצטט הערת מסורה שהופיעה בו בבראשית 38: 'למשה בן נפתלי ו' קופין פתחין ושקתות (צריך להיות: בשקתות - בר' ל:38) בקרב (שמ"ב טו:5) בקסם (יח' כא:34) כקסם (שם, 28) וקטרתי וחבירי (יח' טז:18; כג:41). וכול תרין קופין כגון המלקקים (שו"ז 7-6) בקקים (נח' ב:3) ויבקקו (יר' נא:2) באלפי בית'.

14 כ"י טריניטי קולג' 1271-1270 (ס' 12110-12109) היה באוספו הפרטי של כ"ד גינצבורג, ותואר בספרו (C. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible, with Prolegomenon by Harry M. Orlinsky*, New York 1966), עמ' 734-743, כ"י מס' 52 (G1). בעמ' 19-20א של כתב-היד מובאים כללי בגדכפ"ת ומיוחסים ליעקב בן נפתלי. גינצבורג (עמ' 743) העיר כי הכללים האלה טרם נודעו, והבטיח להביאם כנספח לספר, אולם בסופו של דבר לא עשה כן. שרידים מחיבורו של יעקב בן נפתלי הסופר על כללי בגדכפ"ת באים גם בכ"י סנט פטרבורג (ס' 63965), מן המאה הארבע עשרה.

15 ספר מסורת המסורת, מהדורת כ"ד גינצבורג, לונדון 1867 [ד"צ ניו יורק 1968], עמ' 113.

16 מנחת שי לבר' א:3 (מהדורת בצר, ירושלים תשס"ה, עמ' 59).

17 קשה להניח שכל החיבור הארוך בן עשרת הכללים הוא חיבורו של יעקב בן נפתלי, ולא נודע אלא בכתב-יד מן המאות הארבע עשרה והחמש עשרה. ייתכן שהכללים יוחסו ליעקב בן נפתלי משום שנזכרת בהם דעתו בעניין ספציפי שנחלק בו עם משה בן אשר. הכלל הנמסר בשם יעקב בן נפתלי קרוב בכיוונו הכללי לזה שנמסר בספר החילופים (עמ' ד) בשם בן נפתלי, אך שונה ממנו בפרטיו. בספר החילופים נאמר כי בן נפתלי מדגיש שבע מילים הבאות אחרי זיה"י בטעם משרת ופוחחות באות כ"ף. שבע המילים האלה נקרות עשרים פעמים בתנ"ך. ואילו בכ"י טריניטי קולג' נאמר שבן נפתלי מדגיש באחד עשר פסוקים בלבד.

נראה שר' אליהו בחור אשכנזי לא ידע את שמו הפרטי של בן נפתלי הנזכר בחילופים, ולמד אותו ממה שנרשם בכללי יהו"א ובגדכפ"ת. באופן דומה יש להסביר את דברי בעל 'מגדל עז' על הרמב"ם (הלכות ספר תורה פ"ח ה"ד) הקובע כי בן אשר שנזכר בדברי הרמב"ם הוא משה בן אשר. נראה שהכיר מקור מסורה כלשהו המדבר על משה בן אשר, והניח כי הוא הנזכר אצל הרמב"ם.

כ"י 1 80 ע"א

ג

קודם שנעבור לדון בחיבור המסורה החדש ובמפעלו של בן נפתלי המתגלה בו, נביא אותו בשלמותו.

הספרייה הציבורית והאוניברסיטאית של ז'נבה, גניזה כ"י 80: ספרון שלם בן חמישה דפים קטנים, אורך כל דף כ"ט 5.10 ס"מ ורוחבו כ"ט 5.9 ס"מ. 12-14 שורות בעמוד.

סימני ההדרה: () תוספת הסבר שלי.¹⁸ [] השלמת אותיות שדהו או נקרעו. { } הצעת תיקון: הכתוב בכתב היד מובא בסוגריים מסולסלים, והצעת התיקון בסוגריים מזויים.

1 ע"א) (העמוד הראשון נותר חלק, ונרשם עליו מאוחר יותר): מניין כל המקרא יפה יפה למז צורבן ישועה אלכפתורי
 1 ע"ב) מניין כל המקרא יפה יפה
 בראשית קמו
 נוח קנג
 ס לך לך קכו
 ס וירא אליו קמז
 ס ויהיו חיי קה
 ס תולדת יצחק
 {קרא}קו
 ס חצי הספר פוג (=783) ס

כ"י 1 80 ע"ב - 2 ע"א

18 סימני הגימטרייה עושים שימוש באותיות הסופיות, ולכל אחת מהן ערך גימטרי משלה: 500, 600, 700, 800, 900. השימוש הזה נפוץ למדי, ומצוי גם בספר החילופים של מישאל בן עזיאל. במספרים הגבוהים רשמתי בסוגריים את הערך הגימטרי הרמוז באותיות.

ויצא קמח ו וישלח יעקב קנד ו וישב יעקב קבי ו ויהי מקץ קמו ו ויג[ש] קז ו ויחי יעקב פד ו חצי הספר
 {ן?צ?א?>ןא (751=) ו סכום הספר אך לד (=1534) ו יפה ו
 ואלה שמות {קנד}>קנד ו וארא קבא ו כ[א]ני קו ו השכם קדמיה צח ו תנינא קכט ו ויהי בשלח קיו ו וישמע
 יתרו עד ו חצי הספר {מ?א} א (=541) ו
 ואלה המשפטים קחי ו ויקחו לי צו ו (2 ע"א)¹⁹ ו[א]תה תצוה קא ו כי תשא קלט ו [ו]יקהל קכב ו אלה פקודי
 צב ו [ח]צי הספר ססח (=668) ו סכום הספר [א]רט (=1209) ו יפה ו
 ו[א]יקרא קיא ו צו צח ו ויהי ביום [ה]שמיני צא ו אשה סז ו זאת [ת]היה צ ו אחרי מות פ ו קדשים [ס]ד ו אמר
 קכד ו בהר סיני נז ו [א]ם בחקתי עח ו סכום הספר [ף]נט (=859) ו יפה ו
 ו[א]דבר קנט ו נשא קעו ו בהעלתך [ק]לו ו שלח לך קטי ו ויקח צה ו (2 ע"ב) חצי הספר {פסה}>פסה (=685) ו
 זאת חקת פז ו וירא בלק קד ו פינחס קסח ו אלה ראשי קבי ו אלה מסעי קלב ו חצי הספר נג (=603) ו סכום
 הספר א רפח (=1288) ו יפה ו

19 בין דף 1 ודף 2 בא בדל. ראה להלן הערה 21.

כ"י 2 80 ע"ב - 3 ע"א

כ"י 3 80 ע"ב - 4 ע"א

אלה הדברים קה ׀ ואתחנן קכא ׀ והיה עקב קיא ׀ ראה קכו ׀ חצי הספר תסג (=463) ׀
 שפטים צז ׀ כי תצא קי ׀ והיה כי תבאו (!) קכב ׀ אתם נצבים ע ׀ האזינו נב ׀ וזאת הברכה מא ׀ חצי הספר
 תצן } <ב> (=492) ׀ סכום הספר קנה (=955) ׀ קפה ׀
 3) ע"א) סכום התורה כולה האףמה (=5845) ׀ יפה ׀ יפה ׀ יפה ׀
 יהושוע מנו (=656) ׀ שפטים סיח (=618) ׀ שמואל אדו (=1506) ׀ מלאכים (!) אכלו (=1536) ׀ ישעיהו ארצא
 (=1291) ׀ ירמיהו אשסד (=1364) יחזקאל ארעג (=1273) ׀ הושע {קנז} <קצז> ׀ יואל עג ׀ עמוס קמו ׀ עובדיה
 כא ׀ יונה מח ׀ מיכה קה ׀ נחום מז ׀ חבקוק נו ׀ צפניה נג ׀ חגי לח ׀ זכריה ריא ׀ מלאכי נה ׀ סכום תרי
 עשרה {אן} <אנ> (=1050) ׀ יפה ׀
 3) ע"ב) סכום כל הנביאים טא רצד (=9294) ׀ יפה ׀ יפה ׀ יפה ׀
 דברי הימים אנסה (=1765) ׀ אשרי האיש סלז (=637) ׀ כאיל {תזה} <תצה> (=495) ׀ אך טוב שסח ׀ תפלה שכג
 ׀ יאמרו וד (=704) ׀ סכום תלים כולו {אאך} <באך> זכ (=2527) ׀ יפה ׀ יפה ׀
 איוב אע (=1070) ׀ משלי קיה (=915) ׀ רות פה ׀ שיר השירים קיז ׀ קוהלת רכב ׀ קינות קנד ׀ אסתר קסז ׀
 דניאל שנו ׀ עזרא {פסה} <פסה> (=685) ׀
 4) ע"א) סכום כל הכתובים חאסד (=8064) ׀ יפה ׀ יפה ׀ יפה ׀
 סכום כל המקרא כא גא רג (=23203) ׀ יפה ׀ יפה ׀ יפה ׀
 זה המניין כתבו רבי שמואל מפי מרי ורבי משה בן דוד בן יעקב בן נפתלי זכרונם לברכה ׀ חזק הכותב ׀
 חצי התורה ואת שעיר החט' (וי' 16)
 חצי הנביאים ונשבת מבצר (יש' 3:ז)
 חצי הכתובים אם עונת תשמ' (תה' קל:3)
 חצי המקרא כהקיר ביר ׀ (יר' 7:ו)
 חזק
 4) ע"ב - 5 ע"א: פיוט קצר שכותרתו 'סימן שלראש השנה' והוא חתום 'אהרן הכהן ביר[בי עליז]²⁰ ובסוף: חזק מרי
 ורבי שמואל הכותב.
 5) ע"ב: ריק.)

20 הפיוט בא בנספח בסוף המאמר.

ד

חלקו הראשון של כתב־היד עוסק בחשבון פסוקי המקרא, ובחלקו השני בא פיוט הקשור כנראה לטקס של קידוש החודש. מהו הקשר בין שני החלקים האלה? אף שנושאייהם רחוקים מאוד זה מזה, הרי נכתבו בכוונה תחילה יחדיו בספרון אחד, ולפי הכתב אין ספק שאדם אחד כתבם.²¹ החוליה המקשרת ביניהם היא [רבי] שמואל שנזכר בשניהם.

נשווה את סיומיהם של שני החלקים, שהדמיון הסגנוני ביניהם בולט:

(א) זה המניין כתבו רבי שמואל מפי מרי ורבי משה בן דוד בן יעקב בן נפתלי זכרונם לברכה o חזק הכותב o
(ב) חזק מרי ורבי שמואל הכותב.

מן הניסוח 'מרי ורבי שמואל' עולה לכאורה כי לא רבי שמואל הוא שניסח את הכתוב פה, אלא אחד מתלמידיו, ותלמיד זה הוא כנראה מעתיק כתב־היד שלפנינו.²² לפי זה נצטרך לומר כי המשפט 'זה המניין כתבו רבי שמואל' מתייחס לכתיבה הראשונה של מנייני הפסוקים, ולא להעתקת כתב־היד שלפנינו. והוא הדין לביטוי 'שמואל הכותב' שבחלק השני, שנצטרך לומר שהוא מתייחס לכתיבה ראשונה של הפיוט הבא שם. ואפשר שגם בחלק הראשון המילים 'חזק הכותב' מתייחסות לרבי שמואל, הכותב הראשון.

המסקנה העולה מכאן היא שרבי שמואל היה תלמידו של משה בן נפתלי וכתב מפיו את מניין הפסוקים. כמו כן כתב (כלומר העתיק) את הפיוט על קידוש חודשים.²³

א ה ר ה ה כ ה ה ב י ר ב י [ע ל י ?]. שם אביו של הכותב אינו עולה בבירור מן האקרוסטיכון. שולמית אליצור הציעה השלמה לשורה מן הפיוט, ולפיה מתקבל השם 'עלי', שהוא שם נפוץ מאוד בתקופת הגניזה. השמות אהרן ועלי היו חביבים על משפחות כוהנים, ועל כן קשה לזהות את הכותב עם אדם הידוע לנו.²⁴

ה

בחינה של מנייני הפסוקים לפרשיות התורה בהשוואה למניינים הבאים ברוב כתבי־היד מגלה כי בן נפתלי התמודד עם כמה בעיות קשות הקיימות במסורה וניסה למצוא להן פתרון:

א. מניין פסוקי פרשת 'ויחי'. ברוב כתבי־היד נמסר בפרשת 'ויחי' מניין של פ"ד פסוקים, אולם לפי נוסחנו פרשה

21 דף 1 ודף 5 הם גיליון אחד, וכן דף 2 ודף 3; ואילו דף 4 הוא דף בודד ומולו מצוי בְּדָל, הכרוך בין דף 1 לדף 2. העולה מכאן הוא שכאשר השלים הכותב את דף 3 נותר לו לכתוב מרשימת פסוקי המקרא כדי עמוד בודד, ויכול היה לכתבו בדף 5 ולהשלים בכך בקונטרס בן שני גיליונות. אולם הוא רצה לכלול בקונטרסו גם את הפיוט, ועל כן נטל דף בודד ושילב אותו בקונטרס, וכך נותרו לו שני עמודים פנויים לצורך הפיוט.

22 ראה נוספת לכך: בכמה מקומות השתבש הכותב בסימני הגימטרייה והחליף סמ"ך במ"ם סופית או נו"ן סופית בנו"ן כפופה (ראה מניין הפסוקים של 'חצי הספר' השני של בראשית והראשון של במדבר, ומניין פסוקי תרי עשר ועזרא). קשה לקבל שיבוש כזה בכתיבתו של תלמיד הכותב מפיו של בעל מסורה מומחה.

23 אפשרות נוספת היא לקרוא את הכתובת השנייה באופן הזה: 'חזק מרי ורבי. שמואל הכותב'. הקריאה הזאת מקרבת את שתי הכתובות זו לזו. את שני החלקים בכתב היד כתב 'רבי שמואל', שהוא 'שמואל הכותב'. בחלק המסורה 'מרי ורבי' הוא משה בן נפתלי, שהיה מורו של רבי שמואל; ואילו באשר לפיוט, 'מרי ורבי' הוא מחבר הפיוט, ששמו רשום באקרוסטיכון, ואף הוא היה רבו של רבי שמואל הכותב.

24 הכותב מזכיר את עצמו בסוף הפיוט ואומר "וְתוֹעֵד עִם סִנְהֶדְרִין וְעִיבָרָם לְתַקְנָה: בְּיַמֵּי אֶהְרֹן הַמֶּכֶהן מִזְרַע קְהֹנָה", ונראה אפוא ששימש בתפקיד בכיר. ואולי הוא אהרן הכהן, גאון ארץ ישראל שמלך 23 שנים אחרי שנסתיימה תקופת גאונו של אהרן בן משה בן מאיר, שנודע במחלוקתו עם רב סעדיה גאון על לוח השנה בשנים 917-921. תקופת גאונו התחילה בערך בשנת 933, ותייכן תזוזה של עד חמש שנים לכאן או לכאן. זהו בקירוב זמנו המשוער של משה בן נפתלי. עם זאת, השם 'אהרן הכהן' נפוץ במשפחות הכוהנים במסמכי הגניזה, ועל כן הזיהוי המוצע פה אינו בטוח כלל.

הידיעות על אהרן הכהן עולות מרשימת יוחסין שחיבר סהלאן בן אברהם, מנהיג עדת הבבליים בפוסטאט שבמצרים, בשנת 1040 לערך. רשימתו שרדה בגניזה כשהיא קטועה והקשרה המלא אינו ברור (כ"י קמברידג' TS.N.S. 312.82. ראה: שרגא אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 25-33; משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה [1099-634], תל אביב תשמ"ג, חלק ב: כתבים מגניזת קהיר, עמ' 8, כתב-גניזה מס' 3; אהרון הכהן נזכר גם ברשימות יוחסין מן המאה השתים עשרה, שפרטיהן מתאימים באופן חלקי לרשימתו של סהלאן. ראה גיל, שם, סעיפים 852-853 וכתב-גניזה 4-11).

זו כוללת 85 פסוקים. כתוצאה מכך קיימת סתירה בין מספר הפסוקים הכולל של ספר בראשית (1534) ובין סכום המניינים שנמסרו ברוב כתבי היד ל-12 פרשיות השבוע בספר בראשית (העולה ל-1533 פסוקים בלבד).²⁵ רשימתנו מונה בפרשת 'ויגש' ק"ז פסוקים (במקום ק"ו), ולפיכך החשבון הכולל של הפסוקים בספר בראשית עולה יפה.

עם זאת, קשה לדעת מהו הפסוק שנגרע בפרשת 'ויח' (כלומר, אילו שני פסוקים חוברו יחד ונקראו כפסוק אחד), ומהו הפסוק שנוסף בפרשת 'ויגש' (כלומר, איזה פסוק פוצל ונקרא כשניים). לא מצאתי עד כה עדויות לנוסחים שחלוקת הפסוקים שלהם בפרשיות 'ויגש'-'ויח' שונה מן המקובל.

בספרי על המסורה הבבלית²⁶ שיערתי שאין מדובר כלל בחלוקה אחרת של הפסוקים, אלא בנקודת ההתחלה של פרשת השבוע האחרונה בספר בראשית. מנייני הפסוקים של פרשיות 'ויגש' ו'ויח' משקפים מנהג שלפיו החלה הפרשה הזאת ב'ויקראו ימי ישראל למות', היינו פסוק אחד אחרי 'ויח' יעקב'.

הקטע שלנו מכנה את הפרשה האחרונה בספר 'ויח' יעקב', ולפיכך אין בו תמיכה להשערת. לפיכך יש להמשיך ולחפש עדויות לחלוקת פסוקים אחרת בפרשת 'ויגש' ובפרשת 'ויח'. ובכל זאת ייתכן שמגמתו העיקרית של המסרן הייתה ליישב את מניין הפסוקים הכולל של ספר בראשית. הוא הכיר את המניין הנפוץ של פרשת 'ויח' (84), וכדי ליישב את מניין הפסוקים הביא את מניין ק"ז בפרשת 'ויגש' אף שלא עמד על משמעותו. **ב. פרשת 'השכם בבוקר'**. לפי המנהג הבבלי הקדום, פרשת השבוע השלישית בספר שמות הייתה 'השכם' (שמ' ט:13) ולא 'בא' (שמ' י:1; פרשת 'בא' קרויה לפעמים 'כי אני [הכבדת]'). לפי חלוקת הפרשיות המקובלת כיום, פרשת 'וארא' מונה 121 פסוקים, ופרשת 'בא' – 106. לפי המנהג הקדום, 23 הפסוקים המתארים את מכת הברד נקראו בפרשת 'השכם', ולפיכך מניין הפסוקים בפרשת 'וארא' הוא 98, ובפרשת 'השכם' – 129 פסוקים. רוב מצחפי המקרא הטברניים מסמנים את פרשת 'בא', אולם במנייני הפסוקים נוצרה ערבוביה, וברבים מהם אפשר להבחין בשרידיה של מסורת פרשת 'השכם'.²⁷

בן נפתלי פותר את הבעיה בצורה מקורית: הוא מונה במפורש את מניין הפסוקים לפי השיטה הטברנית ('וארא קכא o כ'י א[ני קו']), ואחר כך הוא מוסר את המניין לפי השיטה הבבלית: 'השכם קדמיה צח o תנינא קכט'. החידוש במעשהו הוא גם חידוש של מינוח: שינוי מקום החלוקה גורם לכך ששמה של הפרשה השלישית בספר שמות הוא 'השכם' (ולא 'בא' או 'כי אני'); אולם שמה של הפרשה השנייה בספר נותר 'וארא', ורק מספר הפסוקים שלה משתנה. כדי לפתור את הבעיה הזאת חידש בן נפתלי שני שמות חדשים: הפרשה הראשונה הקשורה למנהג החלוקה ב'השכם' קרויה 'השכם קדמיה' על שם סופה, והפרשה השנייה קרויה '[השכם] תנינא' על שם תחילתה. בן נפתלי אינו מציין במפורש שיש פה דעות חלוקות, אך הוא מייחד שם לכל פרשה לפי כל אחת מהשיטות.

ג. הטעם העליון והטעם התחתון בעשרת הדיברות. עשרת הדיברות נחלקים לשנים עשר פסוקים לפי 'הטעם התחתון' ולעשרה פסוקים לפי 'הטעם העליון' הקורא כל דיבר כפסוק לעצמו. מניין הפסוקים הכולל של ספר שמות (1209) וזה של ספר דברים (955) מתאימים לטעם התחתון; ואילו מנייני הפסוקים של פרשת 'יתרו' (72) ושל פרשת 'ואתחנן' (119) מתאימים לטעם העליון. סיבת הדבר היא ככל הנראה שמנייני הפסוקים הכוללים של חמשת חומשי תורה נוצרו בארץ ישראל שנהגו לקרוא בה לפי הטעם התחתון, ואילו מנהג החלוקה לפרשיות השבוע, ולפיכך גם מנייני הפסוקים שלהן, קשורים למסורת בבל, שנהג בה הטעם העליון. מכיוון שכל המספרים נמסרו במסורת יציבה, נוצרה סתירה בין מנייני הפסוקים של פרשיות השבוע בספרי שמות ודברים ובין המניין הכולל של פסוקי הספרים האלה.²⁸

25 ראה מרדכי ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 289-292. ברויאר מראה כי מניין פסוקי פרשת 'ישלח' (154) והמניין הכולל של ספר בראשית מתאימים שניהם לטעם התחתון במעשה ראובן (בר' לה:22).

26 יוסף עופר, המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א, עמ' 132-134.

27 בפרק התשיעי של ספרי (לעיל הערה 26, עמ' 187-203) הבאתי את כל העדויות על פרשת 'השכם' המצויות בספרות הגאונים, במסורה הבבלית, בכתבי היד הטברניים, ברשימות הפטרות ועוד. על מה שרשמתי שם יש להוסיף את החיבור שאנו דנים בו; קטע נוסף מאוסף הגניזה של ז'נבה (כ"י 4) המביא קטעים מתרגום אונקלוס ובראשו כותרת 'פרשת השכם'; תשובות רבי מבשר בן נסי הלוי על רס"ג, מהדורת משה צוקר, ניו יורק 1955, עמ' 30 (תרגום בעמ' 84), 48 (תרגום בעמ' 106).

28 על כל העניין ראה ברויאר (לעיל הערה 25), עמ' 289-292.

בן נפתלי פתר את הסתירה בכך שמנה גם את פסוקי 'יתרו' (74) 'ואתחנן' (121) על פי הטעם התחתון. ככל הידוע לי זהו חידוש גמור, והוא משקף את נכונותו של בן נפתלי לחרוג מן המסורת הקבועה, כדי לפתור את בעיית הסתירות וליישבן 'יפה יפה'. אפשר שבן נפתלי העדיף לשנות את פסוקי הפרשיות ולא את סיכום פסוקי הספרים, משום שהעדיף את המסורת שמקורה בארץ ישראל. שיקול נוסף יכול להיות הרצון שלא לפגוע במספר המקובל של פסוקי כל התורה ופסוקי כל המקרא.

ד. מניין פסוקי פרשת 'צו'. בכתב היד נמסר מניין הפסוקים 'צו'. בספר החילופים (עמ' יד) ובכתב יד ל נמסר המניין 'צו', והוא מניין הפסוקים של פרשת 'צו' לפי נוסחנו, והוא המתאים למניין הפסוקים הכולל של ספר ויקרא לפי כתב היד שלנו. לא ברורה לי הסיבה למניין 'צו' שנמסר כאן, ושמה אינו אלא טעות. מקורות אחרים מוסרים את המניין 'צו',²⁹ וגם הסיבה למניין הזה אינה ברורה לי.

ו

המונח 'יפה'. המונח הזה הוא מונח מסורה נדיר למדי, וייבין הצביע על הימצאו בכתר ארם צובה ובשני כתבי-יד ששיטתם קרובה מאוד לשיטת בן-אשר, וסימניהם 11, 11, 11.³⁰ המונח מצוי גם בכתבי-יד נוספים, כגון כ"י ש 11.³¹ מונח המסורה הזה מורה על הכרעה של המסרן בבעיית נוסח קשה, ובמקרים רבים הוא בא במקום שבוע בו תיקון בנוסח. למשל: במל"א כ: 38 תוקן נוסח הכתר אל-על ונרשמה הערת מסורה קטנה 'יפ'. נוסח כ"י 11 באותו מקום הוא 'על', וגם לצדו באה הערת מסורה קטנה 'יפה'.

המונח 'יפה' חוזר שוב ושוב בקטע המסורה שלנו. מתוך ההקשר נראה שהוא מורה על התאמה חשבונית בין מניין מפורט ומניין כולל. המונח 'יפה' (פעם אחת) בא לאחר מניין הפסוקים של כל אחד מחמשת חומשי התורה, ומציין את ההתאמה בין מניין הפסוקים הכולל של הספר ובין סכום המניינים של פרשיות השבוע שבו. בדומה לכך, הוא מציין את ההתאמה בין מניין הפסוקים הכולל של תרי עשר ובין סכום המניינים של כל אחד משנים עשר הספרים. המונח מציין גם את ההתאמה בין מניין הפסוקים הכולל של תהלים ובין סכום מניין חמשת הספרים המרכיבים את הספר,³² אולם באופן מוזר כלשהו הוא חוזר שם פעמיים: 'יפה יפה'.

לציון ההתאמה בין היחידות הגדולות יותר חוזר המונח שלוש פעמים: 'יפה יפה יפה'. הצירוף הזה מופיע לאחר מניין הפסוקים הכולל של התורה, של הנביאים, של הכתובים, ושל המקרא כולו.

ראוי לשים לב כי המונח 'יפה' אינו בא לאחר המניינים של 'חצי הספר' שיידונו להלן. סיבת הדבר היא, כנראה, שהמסרן יצר את המניינים האלה לראשונה, ולפיכך אין כל רבותא בעובדה שהם מתאימים למניין פרשיות השבוע הכלולות בהם. אם אמנם כך, יש לדייק ולומר שהמונח 'יפה' אינו מציין את ההתאמה החשבונית בלבד, אלא את הדרך שסלל לו המסרן באימוץ של המסורות של מניין הפסוקים ובדחייה של מסורות אחרות. במובן הזה, השימוש הזה הוא השימוש של מונח המסורה 'יפה'.

29 כך בכ"י ש (ששון 507, כיום: ירושלים, הספרייה הלאומית 5702⁰), ובשני קובצי מסורה מצ'פוט קאלי שהדפיס גינצבורג בחלק ג בספרו המסורה, עמ' 269 (כ"י ל 3 = הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. II B 10) ועמ' 301 (כ"י הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. II B 1548). וכך גם בדפוס ונציה רפ"ד.

30 ישראל ייבין, 'כתב-יד קרוב מאוד לכתר ארם צובה: 11', טקסטוס יב (תשמ"ה), עמ' ו, כג; ראה גם ישראל ייבין, 'כתב-יד קרוב מאוד לכתר ארם-צובה, נמצא בבית הכנסת הקראי בקאהיר (17)', עיוני מקרא ופרשנות ג, ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 171, 181.

31 כ"י ש 11 (ששון 1053), יר' מח: 17. הנוסח שם תוקן: איך(?) איכה. ונרשמה הערת מ"ק: 'יפה למע'; 'יח' כ: 3: אליהם (המילה מוטעמת ברביעי). מ"ק: רביע יפה; יונה א: 14: כאשר - מ"ק: 'כף יפה'. וראה גם כ"ד גינצבורג, המסורה, חלק ג, לונדון תרמ"ה, עמ' כח, סעיף ח 641ii ובסעיפים סמוכים.

32 חמשת הספרים המרכיבים את ספר תהלים קרויים בכמה מקומות 'מגילות'. ראה: ספר החילופים, עמ' מד ואילך: 'מגלת אשרי האישי', 'מגלת כאיל תערג', 'מגלת אך טוב', 'מגלת תפלה למשה', 'מגלת יאמרו'. ארבע ממגילות תהלים נזכרו ברשימת ספרים מן הגניזה שפרסם מאן (Jacob Mann, 'book-Lists, Texts and Studies in Jewish History and Literature, vol. 1, Philadelphia) TS K10 20.9, דף 2 ע"ב (ראה עמ' 653): 'דפתר תפסיר מגלה ואמרו (צריך להיות: יאמרו), דפתר תפסיר מגלה אשרי, דפתר תפסיר מגלה תפלה' ובהמשך 'תפסיר מגלה כאיל'.

חלוקת התורה לעשרה ספרים. בימי הגאונים, במאות העשירית והאחת עשרה, נפוצה חלוקה של התורה לעשרה ספרים. כל אחד מחומשי התורה נחלק לשני חלקים שווים בקירוב, ומקום החלוקה נקבע בתחילתה של אחת מפרשיות השבוע. החלק השני של ספר בראשית התחיל בפרשת 'ויצא'; שמות – בפרשת 'משפטים'; ויקרא – בפרשת 'אחרי מות'; במדבר – בפרשת 'חוקת' (או בפרשת 'קורח'); דברים – בפרשת 'שופטים'. ואלה המקורות הידועים לי לחלוקה זו:

א. פירוש רס"ג לתורה. רס"ג (שחי בשנים 882–942) פירש רק כמחצית מן התורה. בניו דוסא ושארית העידו על כתבי אביהם: 'זוה הוא מחזור פי[רוש] א[דונינו] וכתביו ותשו[בותיו]: אלתוריה כאמל ב[] ק בלא מעאני. ומה ה[ו] במעאני מן בראשית אלי ויצא, ואלה שמות, ואלה המשפטים, [וי]קרא ואחרי מות' וכו'.³³ הגאון פירש אפוא את המחצית הראשונה של ספר בראשית, עד לנקודת האמצע המקובלת (תחילת פרשת 'ויצא'). את ספרי שמות וויקרא פירש הגאון בשלמותם. אולם בניו מציגים את פירושו לספר שמות כפירוש של שני ספרים: ואלה שמות, ואלה המשפטים. כך גם ביחס לפירושו לספר ויקרא, המוצג כפירוש ויקרא ואחרי מות. כל חומש מן התורה נתפס אפוא כנחלק לשניים.

ואכן, נשתמרה ההקדמה המיוחדת שכתב רס"ג למחצית השנייה של ספר שמות, ותחילתה: 'תפסיר אלגז אלת'אני אלנצף אלת'אני מן אלתוריה' (יהודה רצהבי, פירושי רב סעדיה גאון לספר שמות, ירושלים תשנ"ח, עמ' קב, שיג).³⁴

ב. פירושי התורה של ר' שמואל בן חפני (גאון סורא שנים 997–1013). בקולופון לפירוש הפטרות של ר' יוסף ראש הסדר בן יעקב מפוסטאט,³⁵ הוא מוסר כי ר' שמואל בן חפני פירש חלקים מן התורה שלא פירשם רס"ג: החלק השני של ספר בראשית, ספר במדבר כולו והמחצית הראשונה של ספר דברים. המחצית השנייה של ספר דברים, מפרשת 'שופטים' עד סוף הספר, נתפרשה בידי הגאון רבי אהרן סרג'אדו, גאון פומבדיתא (מלך בשנים 943–960). התופעה של פירוש חצאי ספרים מתבארת לאור החלוקה המקובלת של התורה לעשרה ספרים, ומקומות החלוקה מתאימים כולם למקום שנתחלקו בו הספרים.

ג. זאת ועוד, בסוף פירושו של רבי שמואל בן חפני לספר בראשית הוא מתייחס אל המחצית השנייה של הספר כיחידה ספרותית אחת:

ומה זה שהודיענו באמרו 'וימת יוסף בן מאה ועשר [שנים]' (בר' נ:כו) אחרי אמרו 'ויחי יוסף מאה ועשר שנים' (שם, 22)? הרי נאמר שהודיענו בזה שני דברים: [...] והשני, להודיע לנו על משך הזמן של כל מאורעות הספר הזה זמן ידיעותי, שהוא קכ"ד שנים, מהן מאה ועשר של חיי יוסף וארבע עשרה מיום כניסת יעקב לחרן עד שנולד לו יו[סף].³⁶

אמירה זו מרחיקה לכת יותר משאר ההתייחסויות לעשרת ספרי התורה, מפני שהיא חורגת מן החלוקה הטכנית של כל ספר לשניים, שיכולה להיות מוסברת כצורך מעשי של המעתיקים והלומדים.

33 קטע הגניזה שסימנו קמברידג' TS J6 9. ראה: Jacob Mann, 'A Fihrist of Sa'adya's Works', *JQR* 11 (1920-1921), pp. 424-426.

34 רצהבי תרגם: 'פירוש החלק השני מן המחצית השנייה של התורה', ולפי זה המילה 'נצף' לאו דווקא, והמשמעות היא אפוא 'החלק השני מן החלק השני של התורה'. אולם בהערה שם מסביר רצהבי כי המונח 'אלתוריה' מכוון לספר, כלומר לספר שמות. ולפי זה היה עליו לתרגם 'פירוש החלק השני, [כלומר] המחצית השנייה, של הספר'.

35 כ"י אוקספורד בודליאנה 2624/17. נתפרסם לראשונה על ידי מאן (Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs II*, London 1922, p. 310). וראה משה צוקר, פירושי רס"ג לבראשית, עמ' יב, הערה 7; שרגא אברמסון, 'רב יוסף ראש הסדר', קרית ספר כו (תש"י), עמ' 73; אהרן גרינבאום (מהדיר), פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון: המקור הערבי עם תרגום, ירושלים תשל"ט, עמ' 24.

36 ובמקור הערבי: 'זמא אלדי ערפנא בקולה וימת יוסף בן מאה ועשר שנים בעד קולה ויחי יוסף מאה ועשר שנים פנקול אנה ערפנא בדרך מענאיין [...] ואלתאני אעלאמנא מדה גמלה חואדת הדא אלספר זומאן אכבארה אנה אנהא ק'כ"ד' סנה מנהא מאיה ועשר סנין עמר יוסף וארבעה עשר סנה מנד דכל יעקב אלי חרן אלי אן ולד לה יו[סף]'. ראה: פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון (לעיל הערה 35), עמ' תכד-קכה. בהערה 409 שם מפרט המהדיר מקורות רבים במחקר שעמדו על חלוקת התורה לעשרה ספרים בתקופת הגאונים.

ד. **פירושי רב שמואל בן חפני לספר במדבר**. בכתב יד קטוע השתמרה תחילת פירושו של רב שמואל בן חפני למחצית השנייה של ספר במדבר, ובראשה נאמר: '[] בשעה יפה והתחלה טובה. תפסיר ספר זאת חקת התורה תאליף מרנא ורבנא שמואל הכהן ראש הישיבה בן אב הישיבה [=רב חפני] בן ראש הישיבה [=ר' כהן צדק]'.³⁷ אברמסון פרסם גם איגרת קטועה של רב שמואל בן חפני גאון, לאדם שהזמין ממנו העתקה של פירושו. באיגרת נזכרת הבקשה 'ליכתב להם תמאם תפסיר ספר זאת חקת התורה'.³⁸ וגם ברשימת ספרים מן הגניזה נזכר 'ג'זין תפ' [סיר] זאת חקת חפני'.³⁹ מכל אלה עולה בבירור כי פירושו של רב שמואל בן חפני לספר במדבר נחלק גם הוא לשני ספרים: ספר במדבר וספר 'זאת חקת'.⁴⁰

ה. **רשימות ספרים**. חלוקת התורה לעשרה ספרים משתקפת פעמים רבות ברשימות ספרים מן הגניזה, המתייחסות לתפסיר של חלקי התורה. אלא שיש לחלק בין הוכחות של ודאי להוכחות מסופקות. הנה אזכרות שהן בבחינת ודאי:

ג'זו כביר תפסיר אלג'זו אלת'אני מן אלספר אלאול מן ספור אלתורה⁴¹

ג'זו פיה תפסיר פרשת אחרי מות ואבתדאה תפסיר אלנצף אלת'אני מן אלג'זו אלת'לאת'⁴²

כתאב כביר אבתדאה תפסיר אלנצף אלאכ'יר מן אלג'זו אלכ'מס מן אלתורה⁴³

ג'זו כביר תפסיר ויקרא ואחרי מות אבתדאה תפסיר אלג'זו אלת'אלת'⁴⁴

דפתר [תפסיר] בראשית וויצא⁴⁵

בשלוש המובאות הראשונות נאמר בפירוש כי הספר נחלק לשתי מחציות. בשתי המובאות האחרונות נזכרות שתי פרשיות שאינן רצופות, והשנייה היא מקום תחילת המחצית השנייה של הספר.

הנה דוגמה למקרים מסופקים:

מצחף תפסיר ויצא יעקב⁴⁶

תפסיר ואלה שמות אלי ויהי בשלח⁴⁷

כתאב תפסיר ואלה המשפטים⁴⁸

סביר להניח שמדובר פה בתפסיר המחצית השנייה של בראשית, והמחצית הראשונה והשנייה של ספר שמות. אלא שברשימות הספרים נזכרו תפסירים של פרשיות בודדות ותפסירים של רצף פרשיות,⁴⁹ ולפיכך אין מכאן ראיה מפורשת לחלוקת הספר לשני חלקים.

ו. **פירושי הקראי דניאל בר משה מקומסי**. ברשימות ספרים נרשמו גם פירושו של הקראי דניאל בר משה מקומסי, שהיה בן דורו של רב סעדיה גאון או קדם לו מעט:

פתרון חומש ויקרא ואחרי שפתר דניאל בן משה רוח ייי תניחנ⁵⁰

37 אוסף ריינר, H186 (רשימת תצלומי כתבי היד העבריים במכון, ירושלים תשי"ז, עמ' 16, סימן 147; סימן כתב-היד במכון: פ' 261/186).

38 שרגא אברמסון, 'איגרת רב שמואל בן חפני ל"אלוף"', במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 73-74 (על פי כ"י אדלר 2742).

39 שמחה אסף, 'רשימות ספרים עתיקות', קרית ספר יח (תש"א-תש"ב), עמ' 274, הערה 17 (כ"י קמברידג' TS Loan 150).

40 אברמסון מביא את כל הממצאים האלה, אך נדחק לפרש שהכוונה בכולם לתפסיר פרשת 'חוקת' בלבד. זאת משום שסבר שספר במדבר נחלק בתחילת פרשת 'קורח', ולא הכיר את חלוקתו בפרשת 'חוקת'.

41 מאן (לעיל הערה 32), עמ' 650 שורה 143.

42 שם, עמ' 651 שורה 169.

43 שם, עמ' 647 שורה 67.

44 שם, שורה 145.

45 שם, עמ' 657 שורה 151.

46 שם, עמ' 651 שורה 1.

47 שם, עמ' 656 שורה 129.

48 שם, עמ' 654 שורה 68.

49 כגון 'זפי תפסיר שלח לך' (עמ' 656 שורה 119); 'דפתר תפסיר ויהי בשלח' (עמ' 655 שורה 109).

50 S. Schechter, *Saadyana*, Cambridge 1903, p. 144 (כ"י קמברידג' TS 16.316). ראה אברהם מרמרשטיין, 'חלוקת ספר ויקרא אצל השבעים ואצל האחרונים', הצופה לחכמת ישראל שנה יד (1930), עמ' 26-27.

פתרון חומש [אל] ה [דברים] ושפטים שפתר דניאל בן משה זכ[רו לברכה]⁵¹

ז. בקטע גניזה שפרסם מאן מתואר מנהגם של הקראים לקרוא בתורה בעת התפילה, מנהג המיוחס לענן, מייסד הקראות (715–811).⁵² מראי המקומות לקטעי הקריאה משקפים את חלוקת המקרא לעשרה ספרים: [...]. יום הכפורים קרי הש[?] וכאריך סיפרא] לזאת וקרי [ובע]שור [וי' כט:7] ומסליק סיפרא. [ובחג הסכות מצלונן] ב' חדא דתמי[ד] את קרבני [ו]חדא דמוספי קרונן בא חרי מות דבר אל בני יש' [לאמ] ר בחמשה עד סוף פיסקא [וי' כג:33–44] וכריך סיפרא לזאת וקרי בקרבנות ובחמשה עשר ועד סוף פיסקא [במ] 'כט:12–16), וכאריך סיפרא לאלה הדברים וקרי חג הסכות שלוש [פ]עמים איש כמתנת [דב' טז:13–17] ומסליק סיפרא.

'זאת' הוא 'זאת חקת התורה' (במ' יט:1), חלקו השני של ספר במדבר. 'אחרי מות' (וי' טז:1) הוא חלקו השני של ספר ויקרא, ומכאן שגם 'אלה הדברים' מכוון למחצית הראשונה של ספר דברים.⁵³ אם ייחוס הקטע לענן הוא נכון, הרי מקור זה קדום בהרבה לשאר העדויות על חלוקת התורה לעשרה ספרים. אולם ייתכן שניסוחו הסופי של הקטע מאוחר יותר.

ח. **דרשה על הלכות מזוזה.** בתשובת גאוניי המובאת בספר 'אבי העזרי' לרבי אליעזר בן יואל הלוי (הראבי"ה) באה דרשה על צורות שונות הבאות במזוזה, ונאמר בה 'חותמות כנגד י' ספרים של תורה ואילו הן, בראשית, ויצא, שמות, משפטים, ויקרא, אחרי, במדבר, קרח, דברים, שופטים'.⁵⁴ אפטוביצר מעלה את ההשערה כי התשובה היא של רב שריא (גאון פומבדיתא בשנים 968–1006). מקור זה הוא היחיד המדבר במפורש על עשרה ספרים ונוקב בשמותיהם. חלקו השני של ספר במדבר מתחיל בפרשת 'קורח' ולא בפרשת 'חוקת'.

ט. **כתביד ל⁵** (הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. II C 1), תורה עם תרגום רס"ג. נכתב במצרים בתחילת המאה האחת עשרה בידי שמואל בן יעקב. בראש כל חלק בא שער ובו כתובות בעלות וכתובות מכירה. הנה לדוגמה כתובת בעלים הבאה באמצע ספר במדבר: 'חצי ספר וידבר / לרבנא שלמה / הפקיד בן אברהם / יזכהו אל להגות / בו הוא ובניו אמן'.⁵⁵ זו הדוגמה היחידה המוכרת לי של מצחף של התורה הנחלק לעשרה ספרים כשיטת הגאוניי.

ח

מקום החלוקה של הספרים. כל ספר נחלק באופן האופטימלי ליצירת איזון במספר הפסוקים בין שני חלקיו. יוצא דופן הוא ספר שמות, הנחלק בסוף פרשת 'יתרו', כך שבחלקו הראשון 541 פסוקים ובשני 668. אילו נחלק אחרי פרשת 'משפטים' היו בחלק הראשון 659 פסוקים ובשני 550. כל המקורות מעידים על חלוקה בתחילת 'משפטים', ומכאן שמסורת החלוקה הייתה יציבה וקבועה. פרשיות 'יתרו' ו'משפטים' עמוסות בפרשנות,

51 כ"י קמברידג' TS Loan 149. הקטע פורסם לראשונה בידי שנטר (שם, עמ' 79), ויעקב מאן הציע את השחזור המובא כאן (Jacob Mann, 'Early Karaite Bible Commentaries', JQR 12 (1921-1922), pp. 436-437; (וכן הנ"ל רשימות [לעיל הערה 32], עמ' 645).

52 Jacob Mann, 'Anan's Liturgy and his Half-Yearly Cycle of the Reading of the Law', *Journal of Jewish Lore and Philosophy* 72 (1919), pp. 329-353. הציטוט מעמ' 348-349.

53 מאן, שם, עמ' 348, הערה 6, עמד על משמעות הצינונים האלה.

54 התשובה נתפרסמה לראשונה במאמרו של אביגדור אפטוביצר, 'מספרות הגאוניי', ספר היובל לשמואל קרויס, ירושלים תרצ"ו, עמ' 96-102 (וראה הערה 20 שם). וראה ספר ראבי"ה למסכתות חולין זבחים מנחות, מהדרת דוד דבליצקי, בני ברק תשל"ו, עמ' רלב ותצלום כתב היד בעמ' רעג. התשובה הזאת באה גם בכ"י מונטיפיורי 115, וגם שם נזכרת פרשת 'קורח'.

55 חלקים מסוימים מכתב-היד לא נשתמרו, ובכל זאת אפשר לעמוד כמעט בכל מקום על החלוקה ועל מקומה. בספר בראשית נותר דף השער של חצי ספר בראשית, לפניו פסוקים מפרשת 'חיי שרה' (כד:13) ואחריו פסוקים הסמוכים לתחילת פרשת 'יצא' (ט:8). בספר שמות לא שרד דף השער של המחצית השנייה, אך פרשת 'יתרו' מסתיימת באמצע עמוד ב והמשך העמוד חלק, וזו הוכחה ברורה לסיום המחצית הראשונה של הספר. פרשת 'אחרי מות' מתחילה בעמוד ב של דף השער של מחצית ויקרא. פרשת 'קורח' מסתיימת בראש עמוד ב ושארית העמוד ריקה, בעמוד א שאחריו בא השער של אמצע ספר במדבר, ופרשת 'חוקת' מתחילה בעמוד ב. פרשת 'ראה' מסתיימת בראש עמוד ב ושארית העמוד ריקה, בעמוד א שאחריו בא השער של אמצע ספר דברים, ובעמוד ב מתחילה פרשת 'שופטים'.

ואילו פרשיות המשכן שבסוף ספר שמות דלות בפרשנות. אפשר שזו הסיבה לכך שהעדיפו להעביר את פרשת 'משפטים' אל המחצית השנייה.

בספר במדבר מצאנו שתי שיטות חלוקה. החלוקה הרווחת היא בפרשת 'זאת חוקת', ועדות לה עולה מכתב היד שלנו, מפירוש רב שמואל בן חפני ורשימות העוסקות בו (ראה בסעיף הקודם, ד) ממנהג התפילה המיוחס לענן (שם, ז), ומכ"י ל⁵⁶ (שם, ט). בניגוד לכל אלה, תשובת הגאונים המובאת אצל ראבי"ה (שם ח) מזכירה את פרשת 'קורח' כתחילתו של החלק השני. מבחינת מספר הפסוקים, החלוקה בפרשת 'חוקת' (685 פסוקים בחלק הראשון ו-603 בחלק השני) מאוזנת יותר מן החלוקה בפרשת 'קורח' (590 ו-698 פסוקים).⁵⁶

האם נחלק ספר ויקרא לפי בן נפתלי? בקטע המסורה שלנו בא מניין הפסוקים של 'חצי הספר' בארבעה מספרי התורה: בראשית, שמות, במדבר, דברים. בכל אחד מהם נמסר מניין הפסוקים של 'חצי הספר' הראשון ושל 'חצי הספר' האחרון. נראה שמניינים אלה הם יצירתו של בן נפתלי, ובכך הוא נותן את הגושפנקה של המסורה לחלוקה זו.

אולם ספר ויקרא אינו נחלק לחצאים, והדבר מוזר. קשה להניח שיש פה השמטה בשגגה, וזאת משתי סיבות: (א) ההשמטה היא כפולה, גם המחצית הראשונה וגם המחצית השנייה; (ב) ספר ויקרא הוא הקצר מספרי התורה, ומבחינת מספר הפסוקים יש מקום להשוות את הספר כולו אל מחציות שאר ספרי התורה.⁵⁷

ט

בסוף קטע המסורה נמסרו ארבעה נתונים על מקום החצי של פסוקי התורה, הנביאים, הכתובים והמקרא כולו: 'חצי התורה ואת שעיר החט' (וי' 16); חצי הנביאים ונשבת מבצר (יש' 3:ז); חצי הכתובים אם עונת תשמ' (תה' קל:3); חצי המקרא כהקיר ביר ס (יר' 7:ו). הנתונים האלה באים לאחר החתימה המייחסת את מניין המקרא לבן נפתלי, ולפיכך ייתכן שאינם קשורים למסורת שנמסרה מפיו.

בדיקה של הפסוקים המצוינים מורה על כך שלא כולם מדויקים לפי נוסחנו. הפסוק 'ואת שעיר החטאת' (וי' 16) נזכר בתלמוד הבבלי (קידושין ל ע"א) כ'חציין של תיבות' התורה. לפי ההקשר אצלנו הכוונה היא כנראה למחצית הפסוקים. אולם לפי נוסחנו, הפסוק האמצעי בתורה הוא ויקרא ח:8 (וכן נמסר שם במסורה הגדולה של 'מקראות גדולות' דפוס ונציה רפ"ד), ואם כן יש פער של 68 פסוקים בין שתי המסורות.

הפסוק 'ונשבת מבצר מאפרים' (יש' 3:ז) הוא הפסוק ה-4647 בנביאים (מתוך 9294 פסוקים), כלומר הפסוק האחרון במחצית הראשונה. מסרן של כתבי יד בניקוד בבלי (כ"י הנביאים, סנט פטרבורג 3 Eyr. I B משנת 916) רושם לפניו: 'חצי הנביאים'. לעומת זאת, הפסוק 'אם עונות תשמר' (תה' קל:3) הוא הפסוק ה-4033 מתוך 8064 פסוקי הכתובים. כלומר הוא הפותח את המחצית השנייה. גם בנביאים וגם בכתובים יש מספר זוגי של פסוקים, ולפיכך אין פסוק אמצעי ממש, ואפשר, אולי, לבחור בפסוק האחרון במחצית הראשונה או בפסוק הראשון במחצית השנייה. אך מכל מקום אין התאמה בין נביאים ובין כתובים בשיטת ציון האמצע.

הפסוק 'כהקיר ביר' (יר' 7:ו) הוא הפסוק ה-11601 מתוך 23203 פסוקי המקרא, כלומר הוא אכן בדיוק הפסוק האמצעי בתנ"ך.

56 ייתכן כי המנהג לחלוק את ספר במדבר בפרשת 'קורח' הושפע מן המנהג לחלוק ברוב השנים את פרשת 'חוקת', ולצרף את מחציתה הראשונה לפרשת 'קורח' ואת מחציתה השנייה (מזיסעו מקדש' - במ' כ:1) לפרשת 'בלק'. מנהג זה היה רווח מאוד בתקופות קדומות, והוא מנהגו של רס"ג ומנהג קהילות תימניות עד היום. לבעלי המנהג הזה לא היה נוח להתחיל ספר בפרשה שברוב השנים אינה קיימת. תודתי לשולמית אליצור על הערה זו.

57 מספר פסוקי ספר ויקרא הוא 859, ואילו המחצית הקטנה ביותר, המחצית הראשונה של ספר דברים היא בת 463 פסוקים. היחס בין החלק הגדול לקטן הוא אפוא 1:1.85. חלקו השני של ספר ויקרא, מפרשת 'אחרי מות' ואילך, הוא בן 403 פסוקים. המחצית הגדולה ביותר היא המחצית הראשונה של ספר בראשית שבה 783 פסוקים. היחס בין החלק הגדול ביותר לקטן ביותר הוא אפוא 1:1.94.

סיכום. אבא בנדויד חקר את מאות המחלוקות בין בן אשר ובין בן נפתלי, וניסה לאפיין אותן. הוא אומר: 'קריאותיו של בן-נפתלי יש בהן יותר "היגיון דקדוקי" או "תיקון פונטי", וכנגדו בן-אשר אדוק יותר בפרטי המסורת כמות שהם ואינו נוטה לסור מהם ימין ושמאל'.⁵⁸ נראה לי שאפשר לזהות את המאפיין הזה גם בקטע שלנו. מסורות הפסוקים בעניין עשרת הדיברות יצרו סתירה בין מנייני פרשיות השבוע ובין סכום פסוקי ספרי שמות ודברים. בא בן נפתלי והכריע בדבר, תיקן את המסורת המקובלת בלא ערעור במניין פסוקי פרשיות 'תרו' ו'ואתחנן', וכך יישב את הסתירה, והגיע למספרים מאוזנים 'יפה יפה'.

בן נפתלי הצליח לפתור גם את הבעיות במניין פסוקי פרשת 'ויחי' ובמניינים הקשורים בפרשת 'השכם' הבבלית. הוא הכניס למסגרת המסורה את חלוקת התורה לעשרה ספרים שהייתה מקובלת אצל גאוני בבל. בן נפתלי ניווט אפוא בין המסורות המקובלות בטבריה ובבבל, קיבל את מקצתן ולא היסס גם לדחות לפעמים מסורת מקובלת, כדי להגיע למניין פסוקי המקרא כולו המיושב 'יפה יפה'.

58 אבא בנדויד, 'על מה נחלקו בן אשר ובן נפתלי', תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 406 (=ליקוטי תרביץ ג: מקראה בחקר לשון המקרא, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 289).

נספח: הפיוט שבסוף כתב־היד

(4 ע"ב) סימן שלראש השנה

- 1 **אָנָּה אָדוֹן בְּרַךְ עֵיטוֹר שָׁנָה:**
הָאֵל אֲמָרִי הָאֲזִינָה:
רָם עַל רָאמִים קָשׁוּב מַעֲמֶךָ תִּפְלָה וּתְחַנָּה:
נָא נְהַלִּינוּ לְקַרְיָה נְאֻמָּנָה: o
- 5 **הַדְרִינוּ וְהַחִישׁ שְׁבַעָה וּשְׁמוֹנָה:**
כְּהַרְפֵּנוּ⁵⁹ עֵין יוֹחַשׁ הָעֵת וְהַעוֹנָה:
הַדּוּרִים יַעֲלוּ לְבֵיתְךָ בְּרַנָּה:
נָא אֲסוּף יְדִידֶיךָ מִכָּל פָּנָה: o
- 10 **בְּתוֹקְעֶךָ שׁוֹפָר יְהוֹדְרוּ יְשִׁישֵׁי זְקֵנָה:**
יָהּ הוֹפִיעָה בְּרַחֲמֶיךָ עַל עַם נוֹאֲמִים אָנָּה יי' הוֹשִׁיעֵנָה:
רוֹדִים עַל (5 ע"א) צְנוּאֲרֵינוּ תִפִּיל בְּאֻמוֹנָה:
[ב]שָׁנָה הַזֹּאת תִּזְלַל טַל וּמָטָר וְתִשָּׁבַע לְאוֹם מִימָנָה:
[י]וֹחַשׁ רַגְלֵי מְבַשֵּׁר כִּי עֵת לְחַנּוּנָה: o
- 15 **[עֵיבוֹ]ר⁶⁰ תִּסְפִּיק בְּצַדְקָה נָם יוֹקֵחַ נָא:**
לְמַעַנְךָ גּוֹאֵל חֵישׁ נָא:
יְקוּבְצוּ נְדוּחֵינוּ לְקַרְיַת חָנָה:
וְתוֹנֵעַד עִם סִנְהֶדְרִין וְעִיבוּרָם לְתַקְנָה:
בִּימֵי אֶהְרֹן הַמְּכַהֵן מְזַרְעֵ כְּהוֹנָה: o
- נִתְקַדַּשׁ הַחֹדֶשׁ בְּזִמְנוֹ:**

59 בכתב היד כתוב 'בהרף', אולם האקרוסטיכון מורה כנראה שהנוסח המקורי היה 'כהרף'.
 60 שולמית אליצור הציעה את השלמה 'עֵיבוֹ]ר', במשמעות 'תבואה', ותוך יצירת משחק מילים עם 'עיבורם' של הסנהדרין שבהמשך. לפי השלמה זו, שמו של אבי הכותב הוא 'עלי'.

הערות לפיוט: החרוז אחיד לכל האורך. החלוקה למחרוזות מסומנת בכתב היד, ועולה ממנה כי מספר הטורים בכל מחרוזת אינו קבוע. ושמא אינו תלוי אלא בחלוקת המילים באקרוסטיכון. שם האב, העולה מן המחרוזת האחרונה, קשה לזיהוי, ולפי הצעת ההשלמה בשורה 14 שמו 'עלי'.

הפיוט רדוד ועלוב ביותר. הרמז היחיד לאמירתו בטקס כלשהו הוא המשפט 'נתקדש החודש בזמנו' שאיננו חלק ממנו, ואולי גם הזכרת עיבור החודש בסנהדרין שבסופו. משום כך ייתכן שיש כאן טקסט שליווה את ההכרזה על קידוש החודש, אך תפקידו אינו ברור. את פיוטי קידוש הירחים שעלו מן הגניזה אין הוא מזכיר בשום דרך. פיוטים אלה הם נוסח מפויט של ברכת 'אשר בעגולה גידל דורשים', ויש לה מטבע חיתום, ואמירות שונות מלוות אותה (ראה עזרא פליישר, 'בירורים בבעיית ייעודם הליטורגי של פיוטי קידוש ירחים', תרביץ מב [תשל"ג], עמ' 337-363; שולמית אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 68-73). הפיוטים האלה מפוארים מאוד, ומשופעים בקישוטי תבנית (בעיקר רמזים לשבטים, למזלות וכדומה). תודתי לשולמית אליצור על הערה זו.

מקורות מקראיים לכינויים: שורה 4 קריה נאמנה: ירושלים, על פי יש' א:21; 5 שבעה ושמונה: גואלי ישראל, על פי מ' ה:4; ידיד יך: ישראל, על פי תה' ס:7; 12 אום מימנה (=מימנה): ישראל, על פי במ' כג:4; 14 גם יוקח נא: אברהם, בר' יח:4; 16 קרית חנה: ירושלים, על פי יש' כט:1.